

הנציב שהתאמץ להישאר יציב

מוטי גולני, הנציב האחרון: הגנרל סר אלן גורדון קאנינגהם 1945-1948, תל-אביב: עם עובד והמכון לחקר הציונות ע"ש חיים וייצמן, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"א, 415 עמ'

מאז שנפתחו לעיון בארכיונים הבריטיים המסמכים הנוגעים לתקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל עשתה ההיסטוריוגרפיה של תקופה זו דרך ארוכה. המרחק מהאירועים, שמאפשר את בחינת הדברים באופן משוחרר מתפיסות העבר, תרם גם הוא את תרומתו, וההשקפה הכללית שהבריטים ניהלו את המנדט לא מתוך ראייה פרו-ערבית או פרו-ציונית אלא מתוך ראייה פרו-בריטית, נשמעת עתה מובנת מאליה. למרות אלה מלאכתו של ההיסטוריון אינה קלה: הררי המסמכים שאֵתם הוא אמור להתמודד כוללים מעגלים רבים של מי שעיצבו את המדיניות הבריטית בארץ-ישראל: ראש ממשלה, שרי החוץ והמושבות ופקידי משרדיהם, ראשי המטות הצבאיים ועוד משרדי ממשלה רלוונטיים וגורמים אחרים. מעיון במסמכים מתברר, כצפוי, כי גם לקובעי המדיניות הבריטים לא הייתה עמדה אחידה בשאלה מה היא המדיניות ה'נכונה' בשאלת ארץ-ישראל, ובסיכומו של דבר נדמה כי גם היום טרם נתבררו סוגיות היסטוריות רבות מתקופת המנדט. ספרו המצויץ והמחדש של מוטי גולני, שבוחן את ימי המנדט בארץ בתקופה הסוערת שמתום מלחמת העולם השנייה ועד קצו במאי 1948, מצליח, באמצעות מחקר ביוגרפי על הנציב העליון

הבריטי האחרון, אלן קאנינגהם (1887-1983), לסדר ולהבהיר פרשות מורכבות מתקופה זו שהדיהן נשמעו עוד שנים רבות לאחר מכן. קאנינגהם מונה לתפקידו בנובמבר 1945, כאשר הדיון המדיני בגורל ארץ-ישראל, שהוקפא בתקופת המלחמה, התחדש במלוא עוזו. נתוני הפתיחה של הבריטים לא היו פשוטים. האימפריה יצאה מהמלחמה חבולה ומרוששת במידה שחייבה קיצוץ חד בהתחייבויות שמעבר לים, ובכל הנוגע לארץ-ישראל היה עליה להתחשב בעמדת ארצות-הברית, שביקשה להתערב באופן ניהול המנדט. אולם שיתופם של האמריקנים בדיון, בעיקר בוועדת החקירה האנגלו-אמריקנית, 1945-1946, לא הצליח לגשר על הפער בינם לבין הבריטים, שסירבו להיענות לדרישת האמריקנים לפתוח את שערי הארץ לעקורים היהודים ניצולי השואה. הבריטים, שנאשו מלמצוא פתרון מוסכם על הערבים והיהודים, ושהתקשו בהתמודדות המתמשכת עם האלימות ועם מאמצי ההעפלה של היישוב היהודי, החליטו בחורף 1947 להעביר את שאלת ארץ-ישראל לטיפול האו"ם, ופנייתם לאו"ם חרצה את גורל המנדט. אונסקופ, ועדת החקירה של האו"ם שפעלה בקיץ 1947, המליצה על סיום המנדט ועל חלוקת הארץ, ובספטמבר 1947, עוד בטרם התקבלו המלצותיה בידי האו"ם, הודיעו הבריטים על נסיגתם מארץ-ישראל. מספר מחקרים בחנו את דרכה רצופת המהמורות של בריטניה בתקופה המדוברת. מאחר שגורלה של ארץ-ישראל נקבע למעשה בלונדון, התמקדו רוב המחקרים בבחינת מעגל קבלת ההחלטות בלונדון, וכן בציר החשוב שבין לונדון לושינגטון. קאנינגהם, שהיה כפוף למשרד המושבות, ושנראה להנהגה הציונית בזמנו חלש ומוגבל ביכולתו להשפיע (עמ' 62), הונח במחקר מפני שגם ההיסטוריונים ראו בו מי שתפקידו היה להוציא לפועל את המדיניות

הבריטית, שקבע בעיקר משרד החוץ. גולני מראה במחקרו שהגישה שהמעיטה בחשיבותו של הנציב העליון אינה מדויקת. הרברים נחתכו אמנם בלונדון, אולם לקאנינגהם היה משקל מכריע בכיוע המדיניות בארץ, ולדרך שבה ניהל את הרברים היו השלכות משמעותיות על המציאות בארץ ועל היקפו וחומרתו של העימות הבריטי-הציוני ובשלהי תקופת נציבותו אף על העימות בין היהודים לערבים.

הספר נפתח בתיאור קורותיו של קאנינגהם כמפקד בכיר במדבר המערבי במלחמת העולם השנייה. לכאורה חשיבותו של פרק היסטורי זה לתפקידו של קאנינגהם בארץ-ישראל הייתה שולית למדי, אולם גולני טוען בדיוק להפך. לדעתו הדחתו המשפילה של קאנינגהם בעיצומו של אחד הקרבות המכריעים במלחמה השפיעה עליו מאוד והנחתה אותו במילוי תפקידו בארץ. בנובמבר 1941 פיקד קאנינגהם על הארמייה השמינית בקרב שמטרתו הייתה להרוץ את הקורפוס האפריקני של ארווין רומל משערי מצרים ('מבצע צלבן'). הציפיות מקאנינגהם ומחייליו הרקיעו שחקים, אולם הוא גילה סימני חולשה והזעיק לעזרתו מפקד בכיר ממנו. למחרת הוא הודח משדה הקרב בבושת פנים: הוא הצטווה להעמיד פני חולה, אושפו בבית חולים באלכסנדריה, וכשהוחזר לבריטניה הורד בדרגה והוצא לחופשה כפויה מהצבא. קאנינגהם טען שנעשה לו עוול; הוא חלק על האשמתו כמי שכשל בקרב ופתח במסע לטיהור שמו. כך כשהוצעה לו משרת הנציב העליון בארץ-ישראל, הוא הסכים מיד. גולני טוען שקאנינגהם ראה בתפקיד הזדמנות להסרת הכתם שדבק בו, והוא מוכיח את טענתו בספר בצורה משכנעת.

גולני מתבסס על חומר ארכיוני בריטי רב ומגוון שאסף בשבעה ארכיונים בריטיים. מסמכים חשובים נוספים אסף בשבעה ארכיונים בישראל,

והם פורשים את זווית המבט של ההנהגה הציונית של 'המדינה שברדך', שמולה מיקד קאנינגהם את מרב מאמציו. יש לציין שהנהגת ערביי ארץ-ישראל לא הצליחה להתאושש מדיכוייה על ידי הבריטים בשנות המרד הערבי, אולם דבקה בעמדות קיצוניות ותלושות מהמציאות, ובנסיבות אלה בחר קאנינגהם שלא להשקיע מאמצים במגעים עמה. הספר מחולק לשלושה חלקים. שני הראשונים, 'תהליך מדיני כאילו אין טרור, נובמבר 1945 - נובמבר 1946' ו'להילחם בטרור כאילו אין תהליך מדיני, יולי 1946 - אוגוסט 1947', סוקרים את האירועים בציר הכרונולוגי, ובתוך כך מתמקדים, כפי שמעידות כותרותיהם, בשני התחומים שהעסיקו את קאנינגהם רוב תקופת נציבותו, ומציגים נכוחה את המורכבות שבהתמודדות במקביל עם שני מסלולים שונים כל כך, שלעתים השתלבו ולעתים הצטלבו או סתרו זה את זה. החלק השלישי, 'התנתקות, ספטמבר 1947 - מאי 1948', בוחן את פרק הזמן שמאז החלטת הבריטים לסגת מהארץ, דרך 'מלחמת האזרחים' שפרצה לאחר אימוץ החלטת החלוקה באו"ם ועד סיום המנדט.

עמדתו של קאנינגהם בנושא התהליך המדיני נקבעה זמן קצר אחרי שנחת בארץ ולמד את בעיותיה. הוא היה נחרץ בתפיסתו ש'אין לארץ ישראל סיכוי אלא בחלוקתה', ולמעשה מכאן ואילך 'היה לבכיר הבריטי היציב ביותר בנחישותו להביא לחלוקת ארץ ישראל בהסכמה ובתהליך מדיני מתוכנן' (עמ' 58). אף שתמיכתו בחלוקה הייתה מנוגדת לעמדת שר החוץ הבריטי החזק ארנסט בוויז, שתמך בפתרון דו-לאומי, הציג קאנינגהם את עמדתו לפני הוועדה האנגלו-אמריקנית ובהמשך גם לפני אונסקו"פ. אמנם ועדת פיל כבר הציעה בשנת 1937 לחלק את ארץ-ישראל, אך למעשה קאנינגהם הקדים את זמנו. הוועדה האנגלו-אמריקנית לא המליצה על

העדיף על פי גולני לראות את הרברים כראש הממשל האזרחי ולא כגנרל, וגישתו העקרונית ריככה מאוד את הפגיעה ביהודים. תקצר היריעה מלסקור את המשך השתלשלות האירועים בהקשר זה – והוא הדין לפרק החשוב העוסק במאבק בהעפלה ובייסוד מחנות המעצר בקפריסין. מכל מקום קאנינגהם התמיד בגישתו המרסנת גם לאחר הפיצוץ במלון 'המלך דוד', ביולי 1946, ובהמשך, למרות ההתדרדרות במצב, התנגד להטלת משטר צבאי שיחליף את הממשל האזרחי. בקיץ 1947, כשהתברר למפרע שקאנינגהם ניווט למעשה לדרך ללא מוצא, כבר סימנה אונסקו"פ לבריטים את הדרך החוצה, וארץ-ישראל נכנסה לפרק הזמן האחרון של המנדט, וגם בו מילא הנציב העליון תפקיד מכריע.

ב'מלחמת האזרחים' שפתחה את מלחמת העצמאות, התאמץ קאנינגהם לשמור על יציבות ממשלו עד הרגע האחרון. הוא החליט להשאיר את הממשל האזרחי בירושלים עד סיום המנדט – ולא להעבירו קודם לכן לנמל הפינוי בחיפה – וכן 'לשמור בכל מחיר על מראית עין של ביטחון עצמי כולל גישה אופרטיבית תוקפנית כלפי יהודים וערבים' (עמ' 223). גולני קובע כי קאנינגהם הצליח במידה רבה לעמוד ביעדים הללו ובכך בלם את היהודים והערבים (שם). גם בשלב זה נדרש קאנינגהם למאבק בחזית הבריטית הפנימית, הן מול משרד החוץ, שתבע לבטל את הממשל האזרחי ולהחיל משטר צבאי, והן מול הצבא, שלחץ על נסיגה מוקדמת מירושלים, למרות החשש שהמקומות הקדושים יופקרו. גישתו של הנציב התקבלה לבסוף במלואה בשתי הסוגיות האלה.

פרק הסיום בירושלים לווה בחרדה רבה. קאנינגהם לא הצליח למנוע את התמוטטות הסדר ואת הלחימה שפשטה בעיר ובסביבותיה, ובמעגל רחב יותר נכשלו כוחותיו במשימה הכפולה

חלוקה, הקבינט הבריטי קיבל את הקו שהכתיב בוויין, וקאנינגהם פעל רבות למצוא לגישתו בעלי ברית הן במעגל קובעי המדיניות הבריטים והן בהנהגת הסוכנות היהודית, שאימצה רשמית את עקרון החלוקה רק באוגוסט 1946.

מסכת פעילותו של הנציב לקידום רעיון החלוקה, כפי שחושף אותה גולני, הייתה בהחלט מרשימה – ומחמיאה לקאנינגהם על ניתוחו המדיני המפוכח – אולם בסופו של דבר הוא נשאב לטיפול הדחוף בעימות הקשה שהתחולל בין הבריטים ליישוב. באוקטובר 1945 הוקמה 'תנועת המרי העברי' והחלה במאבק מזוין בכריטים בדרישה לפתוח את שערי הארץ לעלייה חופשית. אצ"ל ולח"י פעלו במסגרת זו עם ה'הגנה' והפלמ"ח, אך גם יזמו פעולות עצמאיות רבות. למעשה כבר מיומו הראשון בתפקיד נאלץ קאנינגהם להתמודד עם גל אלימות חמור שהלך וצבר תאוצה. 'ליל הגשרים', הפעולה רחבת ההיקף של ה'הגנה' ביוני 1946, הגדיש את הסאה מבחינת הבריטים והוביל לגדול המבצעים נגד היישוב בתקופת המנדט, מבצע 'אגתה' ('השבת השחורה'). לקאנינגהם הייתה השפעה מכרעת על מטרות המבצע ועל אופי הפעלת הכוחות. הוא ניהל ויכוח חריף בעניין זה עם פילדמרשל ברנרד מונטגומרי, ראש המטה הצבאי האימפריאלי. מונטגומרי, איש צבא קשות, שזכה לתהילת עולם על הבסת רומל במלחמת העולם כשפיקד על הארמייה השמינית, שקאנינגהם כאמור הודח ממנה, 'האמין בהגמוניה בריטית של כירונים' ותבע לצאת ל'מלחמה ביהודים'. אולם קאנינגהם שכנע שמבצע 'אגתה' יצטמצם לניסיון לשנות את עמדת הנהגת הסוכנות היהודית וייעשה באופן מבוקר ומוגבל (עמ' 71-86). הוויכוחים בין קאנינגהם למונטגומרי נמשכו לאחר מכן, והם לא היו חפים מזיכרונות העבר המשותפים ממלחמת העולם. קאנינגהם, שמתוקף תפקידו היה אחראי הן לממשל האזרחי והן לכוחות הצבא בארץ,

בהם חיים ולתאר אותם לקורא בבהירות ובשפה קולחת עד שהמחקר כולו נקרא בשקיקה. בהצלחתו של גולני להמחיש את ההתרחשויות בארמון הנציב ואת נקודת מבטו של הנציב טוב כל כך, יש תרומה מחקרית חשובה, גם בפרקים בספר שכבר זכו למחקרים אקדמיים. דוגמה לכך היא פרשת הפינוי הבריטי מארץ-ישראל. יונה בנדמן כתב מחקר על פרשה חשובה זו, הסביר בו את המדיניות הבריטית מרובת הסתירות לכאורה, ומיקד את דבריו בנציב העליון כדמות המפתח בקבלת ההחלטות בפניו.¹ אולם בנדמן לא ידע להסביר מה היו המניעים להתעקשותו של קאנינגהם להישאר בירושלים עד הרגע האחרון, ולא עמד על כך שהוויכוח בין הנציב לדרג הצבאי סביב הפינוי לא היה יוצא דופן, אלא החוליה האחרונה בשרשרת ויכוחים שבהם עמדו למבחן תפיסות עקרוניות שונות. מחקרו של גולני, שנחשפים בו שורשי העימות סביב הפינוי ומניעיו של הנציב, מסלק את סימני השאלה שהותיר מחקרו המפורט של בנדמן בפרשה זו.

מחקרו של גולני מלמד ששלטון המנדט הבריטי, שנתפס בעיני היישוב היהודי בשנים המדוברות כשד בריטי נורא ואיום, עלול היה להיות גרוע הרבה יותר. נראה שקאנינגהם כנציב העליון חסך הקזת דם רבה בארץ-ישראל ואת הירדרדותו של העימות הבריטי-הציוני לשפל חמור בהרבה משהיה, ומבצע 'אגתה' הוא דוגמה בולטת לכך. קאנינגהם מתברר במחקר כאיש הנכון שהוצב במקום הלא-נכון – לעמוד בראש מנדט בריטי קורס שסיים את תפקידו ההיסטורי. מחקרו של גולני עושה אתו חסד במסע לטיהור שמו, אבל חשוב מכך, הוא תורם תרומה חשובה ומשמעותית ביותר למחקר של תקופת המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

של פינוי הדרגתי מחד גיסא והשלטת החוק והסדר מאידך גיסא. אף על פי כן 'כמו רב חובל העומד על משמרתו' עזב קאנינגהם את ארמון הנציב ביום שבו הסתיים המנדט, 'לא רגע לפני כן' (עמ' 246). אין ספק שברקע ריחפו פרשת הדחתו מהפיקוד במלחמת העולם והרצון לתקן את הרושם שנוצר אז, על ידי הפגנת קור רוח בנסיבות הקשות שנוצרו. גולני מספק לכך ראיה חותכת בדמות מברק אישי שקאנינגהם השווה בו את עמידתו בירושלים ל'אפיזודה' ה'לא נעימה' שאירעה לו בקרב במדבר המערבי (עמ' 264).

באפריל ובמחצית הראשונה של מאי 1948 הלכה המלחמה והתרחבה. פרשת דיר-יאסין וכיבוש חיפה ופינוי הערבים תושבי העיר טלטלו את קאנינגהם ורשמו פרקים שהבריטים מעדיפים היו לשכוח. קאנינגהם ניסה והצליח לתקן את אזלת ידם של הבריטים בהדפו את כיבוש יפו בידי היהודים ובמנעו את פלישת מדינות ערב לפני תום המנדט. את השבוע האחרון לכהונתו הוא הקדיש לניסיון להשיג הפוגה בירושלים, אך בסופו של יום עזב את ירושלים ואת ארץ-ישראל מאוכזב ומתוסכל. הוא סבר שהיהודים התייחסו אליו בכפיות טובה, וכי גם שולחיו בלונדון לא העריכו מספיק את פועלו בארץ, שהיה בעיניו הצלחה. בפרק האחרון בספר, 'מערכה אחרונה – מלחמת הזיכרון', גולני מתאר את העימות עם מונטגומרי שנכפה על קאנינגהם בערוב ימיו, לאחר שזה הטיל בו רפש בזיכרונותיו, ומסכם כי למרות הכול לא עלה בידי קאנינגהם 'לשקם את דמותו דרך עשייתו בארץ ישראל' (עמ' 337).

גולני, שכבר פרסם כמה מחקרים שעסקו בשלהי המנדט הבריטי בארץ, מפגין שליטה יוצאת מהכלל בנככי המנהל הבריטי המסועף. דרגות, כפיפויות, ועדות והליכים פנימיים קולוניאליים – גולני אינו מוותר על הפרטים, אולם בכישרון כתיבה נדיר הוא מצליח להפיח

1 'בנדמן, מתי מפנים את ירושלים? העימות בין הדרג הצבאי לנציב העליון בסוגיית הפינוי בירושלים, תל-אביב תשס"ה.